

Tue Hejlskov Larsen

Tegn og krop

En skitse til et højmiddelalderligt lenstegnskodex*

Indledning

En vigtig del af et samfunds funktionsmåde er karakteriseret ved, hvorledes ejendom overføres fra én ejer til en anden. Idag foregår ejendomsoverførsler i de højt teknologiserede lande i reglen ved lovfastede, skriftlige aftaler (f eks skøder) uden nogen form for lovfastede kropsritualer imellem de to involverede parter; ja, inden for få år har den eksplosive datalogiske udvikling måske ført til, at en ejendomsoverførsel vil kunne foretages udelukkende ved hjælp af bestemte indtastningsprocedurer.

Sådanne overførselsmåder er naturligvis karakteristiske for bestemte samfundsstrukturer, for vender vi os nu mod det europæiske, middelalderlige lenssamfund, er måden, hvorpå ejendom overføres, en ganske anden, som følgende citat afspejler: Frederik Barbarossa erklærede diplomerne for ugyldige med den begrundelse, "at Konrad d. III. aldrig med egne øjne havde set Hugo fra Baux (Provence), og at han aldrig havde kropsligt forlenet, *corporalem investituram*, ham med noget land".¹

Denne anden overdragelsesmåde kaldes en forleningsceremoni. Ceremonien, der bestod af flere adskilte ritualer, skal behandles nærmere i det følgende.

Gennemgangen består for det første af en kort præsentation af, hvilke ritualer som er indeholdt i forleningsceremonien; for det andet af en redegørelse og problematisering af investiturritualet og især af investiturtegnene; for det tredje af en nøjere analyse af 2 udvalgte lenstegns indhold, og for det fjerde på baggrund af denne analyse resultater en præsentation af en kildegruppe, der endnu ikke er blevet anerkendt som en hovedkilde til det middelalderlige lensvæsens opbygning.

Det er endvidere vigtigt i det følgende at have i mente, at analysen hovedsageligt bygger på offentliggjorte, højmiddelalderlige kilder, netop fra lensvæsnets blomstringsperiode. Den geografiske ramme er det tysk-romerske rige, hvilket først og fremmest er en følge af de givne indsamlingsmuligheder.

* Denne artikel er en udløber af mit speciale (se note 66). To andre vigtige forudsætninger er, dels min vejleder Tore Nybergs omhyggelige vejledning og grundige kritik, dels et tysk forskningsstipendium, som gav mig mulighed for i München at arbejde, dels på "Institut for historiske hjælpevidenskaber", dels på Bayerns statsarkiv, dels på Monumenta Germaniae Historica.

Forleningsceremoniens ritualer

Forleningsceremonien bestod i reglen af følgende 4 rituelle handlinger: 1) mandskabet, *hominium*, 2) troskabseden, *fidelitas*, 3) kysset, *osculum* og 4) forleningen, *investitura*.² Heraf var *hominium*, *fidelitas* og *investitura* de vigtigste. I de 4 ritualer var kun to personer direkte involveret, nemlig vasallen, *vasallus*, som ydede *hominium*, *fidelitas* og *osculum*, og lensherren, *senior* eller *dominus*, der gav forleningen (*investitura*) som modydelse.³

Inden for vasallens andel var mandskabsydelsen det determinerende ritual, dvs forudsætningen for hele forleningsceremonien. Vasallen gav sig fuldstændigt ind under lensherrens ret på følgende måde: på lensherrens spørgsmål, om vasallen ville underkaste sig ham uden nogen reservation, svarede vasallen, at det ville han, samtidig med at han med sammenlagte hænder (håndflade mod håndflade) lagde dem mellem lensherrens, *immixtio manuum*.⁴ Dermed var vasallen blevet lensherrens mand og særligt at bemærke, han skulle nu personligt med sine undergivne yde sin herre hærtjeneste.

Næstvigtigst i vasallens anpart af forleningsceremonien var troskabseden. Her lovede han, samtidig med at han med den ene hånd holdt på en hellig genstand, f eks et relikvie, at være sin herre tro, at yde ham råd og dåd, og ikke at skade ham på nogen måde. Mindst vigtigt var kysset, idet det kun var en slags ekstra bekræftelse på vasallens personlige forpligtelser overfor lensherren.⁵ Som modydelse overdrog lensherren vasallen f eks et landområde. Ritualet herfor behandles nærmere i det følgende afsnit.

Corporalis investitura

Det retsgyldige grundlag for en forlening var – analogt til mandskabsydelsen, troskabseden og kysset – det kropslige ritual. Specielt forleningsritualet var karakteriseret ved, at kropsritualet ikke var det egentlige formidlingsled, idet kernen i investituren var, at lenet blev overdraget vasallen ved hjælp af et tegn.

På billedet nedenfor, som er fra den ældste overleverede afskrift af den navnkundige lensrets bog *Sachsenspiegel* fra o 1225–1235⁶, er to forskellige forleninger fremstillet: til højre forlener kongen en verdslig med en fane og til venstre en biskop med et scepter. Bemærk hændernes karakteristiske placering: lensherrens øverst på investiturtegnet, vasallens nederst. Dette er en klar anskueliggørelse af de overdragne lens personrelationer.

Hændernes eller kroppenes brug er dog, som sagt ikke investiturens betydningskerne. Det er derimod investiturtegnet; derom mere i det følgende.

Den forsker, som mest udførligt har behandlet investiturtegnene generelt, er middelalderspecialisten og retshistorikeren H. Mitteis i bogen “*Lehnrecht und Staatsgewalt*” (1933). Bogens resultater har dannet og danner stadigvæk skole. Således bygger f eks en anden middelalderspecialist, F. L. Ganshof, også på H. Mitteis’s behandling af investiturtegnene.⁷

H. Mitteis skelner mellem 2 grupper af investiturtegn, nemlig 1) handlings-

tegn (“Handlungssymbole”), som “nur eine Verstärkung der Körperlichen Gebärde (sind)”, f eks scepteret⁸, og 2) genstandstegn (“Gegenstandssymbole”), der betegner det forlenede, f eks en fane.⁹

Denne opdeling synes dog ikke altid at være lige sikker, hvilket H. Mitteis også selv er opmærksom på, idet han bemærker, at der kan “aus dem Handlungs- ein Gegenstandssymbol werden”. For vender vi os f eks mod ovenstående billedes lensretstekst, der lyder således: bispegods og fanelen skal kongen forlene hele og ikke dele, *Bischoue gūt vnde van len sal der k̄vnic gancz lien vnde nicht czweien*¹⁰, er det åbenbart, at scepteret betegner bispegods. Både scepter og fane synes, uden at lensretsteksten gør nærmere rede derfor, at betegne 2 klart adskilte og faste betydningsstørrelser, og kan følgelig kun placeres inden for gruppen af genstandstegn, selvom scepteret jf H. Mitteis er et “handlingssymbol”. At forleningstegnene først og fremmest er “genstandstegn”, bekræftes af en ganske unik investiturdredning, nemlig Placidus fra Nonantula’s definitionsagtige investiturredegørelse fra begyndelsen af 1100-tallet:

Derfor kaldes det en forlening, fordi gennem dette tegn viser vi, hvad der er vores ret, som er os overgivet af en eller anden. Når vi vil overgive en eller anden noget af vores andel, hvad jo er vores, til besiddelse, sørger vi for at forlene ham klart anskueligt og med det tegn, som vi giver, tilstår vi ham vores ret og det som han modtager, som er vores, besidder han gennem os, *Investitura ideo dicitur quia per hoc signum quod nostri juris est alicui nos dedisse*

*monstramus; quod enim nostrum est, cum alicui ex nostra parte ad possidendum concedere volumus, eum exinde investire curamus, significantes videlicet et hoc signo illud quod damus nobis jure competere et illum qui accipit quod nostrum est per nos possidere.*¹¹ Af dette citat fremgår det ganske tydeligt, at investiturtegnet ikke kan have været noget “handlingssymbol”, for Placidus angiver i principielle vendinger, at lenet i kraft af tegnet var tildelt en bestemt ret, *jus*.

Når Placidus således understreger tegnets *jus*, må der følgelig også have eksisteret flere forskellige rettigheder (*jura*) og dermed flere forskellige tegn, hvilket også er tilfældet. Lad os derfor se nærmere på den gruppe af tegn indenfor “genstandstegnene”, som H. Mitteis direkte kalder “Sachsymbole und Rechtssymbole”.¹²

Som eksempler på disse nævner H. Mitteis bl a 1) møntstemplet som et tegn på, at modtageren deraf havde møntudstedelseret; 2) roret, der overdrages til en færgemand, for retten til at færge; 3) sværdet, som udtryk for kongens magt og formentlig “Abzeichen des Herzogtums”, og 4) fanen, for retten til at udøve domsret.¹³

Når H. Mitteis nævner, at sværdets indhold var “kongens magt”, er han dog ikke helt sikker.¹⁴ For tegnbestemmelsen bygger kun på en diskutabel notits hos Otto fra Freising. Ligeledes bygger teorien, at sværdet var hertugdømmets tegn, kun på en formodning. Fastlæggelsen af fanens ret er ikke et resultat af H. Mitteis’s egne studier, men baseret på Herbert Meyers forskning, især artiklen “Die Rote Fahne” fra 1930. Det synes derfor bemærkelsesværdigt, at H. Mitteis skriver, at fanen stod for domsret, når H. Meyer i sin artikel skriver: “Und auch die späteren Quellen sagen uns ja deutlich, es sei ein Sinnbild der königlichen Rechte, der regalia, nicht nur ein Zeichen der Hochgerichtsbarkeit gewesen.”¹⁵ Denne konstatering hos H. Meyer ser dog tilsyneladende ikke ud til at være specifikt kildefunderet, hvilket måske er grunden til, at hverken H. Mitteis eller andre har taget hensyn til den.

Lenstegnene og dermed de tegn, som H. Mitteis især betegner som “retstegn” synes med andre ord at være et gebet, som H. Mitteis ikke har lagt så stor vægt på. Især sværd- og fanetegnet fremstår i hans fremstilling som uklare størrelser. Jeg vil derfor i det følgende forsøge at blotlægge først sværdets, dernæst fanens indhold gennem en nøjere kildeanalyse.

Sværdet som forleningstegn

Når vi i det følgende skal beskæftige os med nogle offentliggjorte, overleverede forleninger, hvori sværdet er omtalt, er materialet, som det indtil videre har været mig muligt at få i hænde, geografisk skævt fordelt. Alle oplysninger er fra Norditalien.

Kildematerialet består af 1) 2 originale lensdiplomer vedrørende Pisa’s forlening fra 1162¹⁶ og 1191¹⁷, 2) og et lignende fra 1220, hvor autenticiteten ikke er blevet grundigt vurderet,¹⁸ 3) hvilket også gælder en anden af J.-L.-A. Huillard-Bréholles’s registrerede sværdforleninger fra 1219.¹⁹ 4) Desuden

kendes også Frederik den II.'s diplom vedrørende greverne til Radicate fra 1248.²⁰

Gennemgangen vil tage sit udgangspunkt i Frederik den I.'s diplom fra 1162. Hvor de øvrige to er supplerende eller på anden måde meningsafvigende med henblik på sværdproblemstillingen, vil de blive inddraget ellers ikke. I alle tre diplomer siges til slut (lige efter corroboratio): og vi har forlenet pisanerne med det ovennævnte gennem sværd, som vi holdt i hånden, *et de supradictis investivimus Pisanos per ensem, quem manu tenebamus*.²¹ Hvad er så "det ovennævnte"? Vi går tættere på dispositio: indledningsvis gøres der rede for, hvem som modtog lenet (citat fra Frederik d I.'s diplom) *Inde est, quod nos siquidem Fridericus Dei gratia Romanorum imperator augustus damus et concedimus in feodum vobis Lamberto consuli Pisano et Villano et Heinrico et Blozio et Sigerio et Opizoni legatis cum eo, recipientibus pro civitate vestra*.²² Dernæst forklares der i en generel "formel", hvad dette len bestod af: alt hvad førnævnte by eller enhver person har og holder af rigets ting, og alt hvad der tilhører riget og imperiet, enten det holdes fra markgrevs-kabet (Tuscien) eller på anden måde, ved en hvilken som helst ret eller sædvane, som hører sig til 30 år tilbage eller vil tilhøre i byen og dets domsretsområder både over landområder og på øer, *totum quod prefata civitas vel quelibet persona habet et tenet de rebus regni et totum quod regno et imperio pertinet, sive de marchia vel alio modo, quoquo iure vel consuetudine, vel pertinuit retro a XXX annis vel pertinebit in civitate Pisana et insulas*.²³ Med andre ord gøres der i generelle vendinger uden nogen konkret form for geografisk afgrænsning rede for pisanernes len. Indirekte siges der, at det var et domsretslen. De geografiske grænser specificeres i næste "formel": og vi overdrager og giver i len til jer grevskabsværdigheden for jeres domsretsområde med følgende grænser . . . som er byen Pisas domsretsgrænser, *Et concedimus et damus in feodum vobis comitatum vestro districtui, sicut tenet turris Benni ad Arnum . . . , et inde sicut sunt confinia districtus Pisane civitatis*.²⁴ Sammen med de nærmere geografiske bestemmelser og overdragelsen af grevsværdigheden tydeliggøres, hvilken ret pisanerne havde krav på inden for området, nemlig domsretten. I diplommet fra 1191 og 1220 tilføjes yderligere grænser, samtidig med at "formlen" med entydighed fastslår lenets ret, nemlig domsretten (citat fra 1191-diplomet: *Etiam in omnibus prenominitis locis iurisdictionem et districtum vobis concedimus, et quicquid ibi imperio vel regno pertinet et quecumque alia infra predictos terminos continentur . . .*).²⁵ Her må man konstatere, at den ret, som pisanerne overdrages 1191 og 1220 inden for de nærmere fastlagte grænser, er domsretten.

Herefter gøres der endelig nærmere rede for den overdragne ret (1162, 1191 og 1220). Indledningsvis nævnes rettigheden til at gøre personer fri. Og derefter skrives der: Og byen Pisa skal have al domsret og magt til at gøre retfærdighed og beskytte og alt, som tilkommer dommeren eller (hvad) enhver magt, som er udstyret af kejseren, bør have, fra hans domsret i hans domsretsområder og til deres, som vi (netop) har overgivet ham og overgiver, *Et Pisana civitas habeat*

*plenam iurisdictionem et potestatem faciendi iusticiam et etiam vindictam et dandi tutores et mundualdos et alia, que iudex ordinarius vel quilibet potestate predictus ab imperatore habere debet ex sua iurisdictione in suo districtu et in suos, quos concessimus ei et concedemus.*²⁶ I det følgende opregnes flere rettigheder (gæste-og opholdsret, hærfører m.v.), dog uden ovenstående "formelopbygning". Desuden synes disse rettigheder også at være af langt mindre betydning. Til slut i *dispositio* omtales domsretsområderne igen: vi ville også og har stået fast på og vi forlanger (gør) biskoppen til Luna, som er blevet forlenet med regalierne og grevskabet fra os, eller en anden som holder (disse len) fra os, at sværge at sikre pisanerne og deres ting gennem ed, at personer og deres ting skal være uskadt i hele dets domsretsområde ved ham og alle hans mænd, *Volumus quoque et statuimus et faciemus iurare episcopum Lunensem, qui investituram regalium et comitatus a nobis receperit, vel quicumque alius pro nobis tenuerit, ut faciat Pisanos securos et res eorum per sacramentum, quod persone et res eorum salve sint in omni districtu suo per se et per omnes suos.*²⁷ I diplomtet fra 1191 er tilføjet en *sanctio*, idet der entydigt fremhæves, at ingen skal forhindre eller tiltage sig pisanernes rettighed til *ad iusticiam faciendam*. Hvis det alligevel sker, kan de pågældende sættes i rigsband, dvs gøres fredsløse.²⁸

På baggrund af ovenstående summariske gennemgang af de tre diplomer vedrørende Pisas forlening i 1162, 1191 og 1220 vil jeg slutte, at lensoverdragelsens grundelement var en rettighedsoverdragelse, hvilket stemmer overens med Placidus's investiturdefinition, som er omtalt ovenfor. Kernerettigheden i denne sammenhæng var *plenam iurisdictionem*, dvs al domsret. Domsretsoverdragelsen var vel at mærke ikke en følge af det, som er nedfældet i nærværende diplomer, men et resultat af investiturritualen, hvor sværdet, som et led i det retsdyldiggørende ritual, var det determinerende tegn.

Tesen om, at sværdet betød "al domsret" bekræftes af en anden af J.-L.-A. Huillard-Bréholles's angivne forleningskilder fra 1219: i *narratio* finder vi baggrunden for diplomtet: Dernæst er det således, at vi gennem denne tekst til vores kejserlige vasaller vil gøre bekendt såvel for nutiden som for fremtiden, at vores udvalgte vasaller, pfalzgreverne Roffinus, søn af af døde greve Roffinus, og Henrik, søn af af døde grev Euido, kom til os såvel for sig selv som for andre grever fra deres slægt og bønfuldt os ydmygt at berigtige deres loyalitet (*devotionis*) . . . angående den ret og domsret, som de har modtaget, . . . *ac omnia que juste et rationabiliter sunt adepti* . . .²⁹ Dette stadfæstes på følgende måde: Desuden ud af vores ublandede rundhåndethed har vi forlenet dem med deres grevskab, med domsret og værdigheder gennem sværd på sædvanlig måde så vel for ham selv som for alle andre grever fra hans hus, *Insuper de mera liberalitate nostra, de eorum comitatu cum justitiis et dignitatibus suis per ensem juxta consuetudinem, tam pro se quam pro aliis comitatibus de domo sua, ipsos investivimus.*³⁰ Dette var senere fastslået i Lombardiet, hvor de førnævnte pfalzgrever var sammen med kejseren. I denne forbindelse skrives der, at de skal bære sværd i følge deres grevskabs ret, . . . *videlicet quod*

*predicti comites palatini . . . ante ipsum debent de suo comitatus iure ense[m] portare.*³¹

I Frederik d. II.'s diplom fra 1248 angående forleningen af grevskabet Radicate bruges følgende rettighedsformel: og i omtalte grevskab overgav vi og bekræftigede vi "høj og lav domsret"³², al jurisdiction og sværdets magt, . . . *in comitatu predicto merum et mixtum imperium, omnimodam iurisdictionem et gladii potestatem, concedere et confirmare.*³³ Rettighedsoverdragelsen i dette diplom er tilsyneladende gentaget tre gange ved formentlig tre synonyme udtryk.

Ovenstående eksempler har vist, 1) at sværdtegnet var det determinerende punkt i ovenstående forleningsritualer, 2) at sværdets indhold var "al domsret". En lignende opfattelse er W. Levison også nået frem til: "Fürsten und Beamte, die einem Könige unterstanden, empfinden von ihnen oft ein Schwert als Symbol ihrer von höherer Würde abgeleiteten Gerichtsbarkeit";³⁴ selvom den er opnået på grundlag af et ganske andet og noget mere spinkelt kildegrundlag.³⁵ Og således synes på den ene side Karl v. Amira's (1913)³⁶ og C. Frh. v. Schwerins (1939) opfattelse af, at sværdet formidlede en mindre del af domsretten, dvs. "symbolisiert allein die Blutgerichtsbarkeit",³⁷ ligesom D. C. Skemers, at "the sword seems to have indicated criminal jurisdiction",³⁸ at være utilfredsstillende – ikke mindst, når J. F. Niermeyer i "Mediae latinitatis lexicon minus" skriver, at sværdet i helt generel forstand var "a symbol of justice".³⁹

Fanen som forleningstegn

Som tidligere nævnt, er det andet tegn, som kort skal analyseres, fanen. I modsætning til sværdet har fanens betydning og især dens udseende været heftigt diskuteret. Debatten angående fanens udseende vil jeg ikke redegøre for i denne sammenhæng, idet P. E. Schramm 1955 skriver: "nicht das Aussehen der Fahne war entscheidend, sondern sie selbst".⁴⁰ Forskningens opfattelse af fanens betydning vil jeg komme ind på senere.

I det følgende oplæg vil jeg forsøge at nærme mig fanens betydning på baggrund af en indtil nu ikke foretaget konsekvent analyse af en række faneforleninger. Analysefremgangsmåden vil være den samme som ved sværdtegnet. Det vil bl a sige, at jeg har søgt de kilder, som nærmere beskriver, hvad der i forbindelse med faneforleningen overdroges af rettigheder.

Kilderne dertil består af 1) originaldiplomet vedrørende biskoppen til Kölns forlening, også kaldet "Gelnhäuserkilden". Originalen er dateret til 1180;⁴¹ 2) en afskrift fra midten af 1200-tallet af diplommet vedrørende oprettelsen af hertugdømmet Østrig i 1156, også kaldet "Privilegium minus".⁴² I denne forbindelse skal også Otto fra Freising's beskrivelse af samme forleningsceremoni inddrages;⁴³ 3) en afskrift fra det 13. århundrede af et diplom vedrørende nygrundlæggelsen af byen Nylodi fra 1158⁴⁴ incl Otto Merenos beskrivelse.⁴⁵

I Gelnhäuserdiplomet fra 1180 fortælles der mod slutningen af dispositio, dvs

før redegørelsen for ærkebiskoppens arveret, følgende: . . . og med fyrsternes billigelse og hele hofdagens billigelse – har vi højtideligt med den kejserlige fane forlenet den førnævnte ærkebiskop Philip med den del af hertugdømmet (dvs Westfalen) der er blevet overdraget til hans kirke, . . . *communi principum et totius curie assensu approbata . . . prememoratum archiepiscopum Phyllippum portione illa ducatus, sue collata ecclesie, vexillo imperiali sollempniter investivimus*.⁴⁶ En mere specificeret beskrivelse af forleningens omfang findes umiddelbart ovenfor. Parallelt med Pisa's sværdforleningsdiplomer finder vi også her en "formel" opbygning. Den mere specificerede lensoverdragelse i nærværende diplom kan nemlig opdeles i 2 "formler": 1) (Vi har overrakt) en del (hertugdømmet Westfalen), nemlig den som strækker sig til bispedømmet Köln og gennem hele bispedømmet Paderborn med al ret og domsret, *unam partem, eam videlicet, que in episcopatum coloniensem et per totum Pathebrunnensem episcopatum protendebatur, cum omni iure et iurisdictione (contulimus)*;⁴⁷ 2) dvs at vi har med kejserlig rundhåndethed udstyret kölnerkirken med grevskaber, med fogeddømmer, med beskyttelsesafgift for rejsende,⁴⁸ med gårde, med huse, med forleninger, med ministerialer, med livegne og med alt, hvad der tilhører det samme hertugdømme på den for forleningen lovlige måde, *videlicet cum comitatibus, cum advocatiis, cum conductibus, cum mansis, cum curtibus, cum beneficiis, cum ministerialibus, cum mancipiis et cum omnibus ad eundem ducatum pertinentibus ecclesie Coloniensi legitimo donationis titulo imperatoria liberalitate contulimus*.⁴⁹

Kerneformlen *cum omni iure* finder vi også i forbindelse med diplomtet vedrørende oprettelsen af hertugdømmet Østrig. Inden vi går til dokumentet skal Frederik den I.'s historieskriver, Otto fra Freising's beretning derom anføres, idet den supplerer diplomtet på afgørende punkter: Jeg erindrer hovedindholdet af overenskomsten på følgende måde: den ældre Henrik (til Babenberg) gav hertugdømmet Bayern tilbage gennem 7 faner. Efter disse (faner) var overgivet til den yngre Henrik (Henrik Løve), gav denne (Henrik Løve) med to faner Østmarken med de i lang tid tilhørende grevskaber tilbage til kejseren. Derpå lavede han (kejseren) ud af denne mark med de ovennævnte grevskaber, som kaldes "de tre", efter fyrsternes dom, et hertugdømme og overgav det med to faner ikke kun til ham (Henrik Jasomirgott til Babenberg), men også til hans kone, *Erat autem haec summa, ut recolo, concordiae. Henricus maior natur ducatum Baioariae septem per vexilla imperatori resignavit. Quibus iuniori traditis ille duobus cum vexillis marchiam Orientalem cum comitatibus ad eam ex antiquo pertinentibus reddidit. Exinde de eadem marchia cum predictis comitatibus, quos tres dicunt, iudicio principum ducatum fecit eumque non solum sibi, sed et uxori cum duobus vexillis tradidit*.⁵⁰ Bemærk, at Otto fra Freising ikke direkte nævner nogen rettighedsoverdragelse, men kun omtaler faneoverrækkelserne. Vi kan nu vende os mod "Privilegium minus": et stykke inde i dispositio: (uoverensstemmelserne) har vi bilagt på følgende måde, idet hertugen til Østrig har givet afkald på hertugdømmet Bayern, og vi har med det samme overgivet det i len til hertugen til Sachsen,

(dernæst) har hertugen til Bayern givet os markgrevs-kabet Østrig med al ret dertilhørende og med alle len som tidligere markgreve Leopold har haft fra hertugen til Bayern, . . . *hoc modo terminavimus quod dux Austrie resignavit nobis ducatum Bawarie, quem statim in beneficium concessimus duci Saxonie, dux autem Bawarie resignavit nobis marchiam Austrie cum omni iure suo et cum omnibus beneficiis, que quondam marchio Livpoldus habebat a ducatu Bawarie.*⁵¹ Dernæst skrives der: vi har forvandlet markgrevs-kabet til et hertugdømme og det samme hertugdømme har vi i len med al ret overgivet omtalte onkel Henrik og hans højædle kone Theodora, . . . *marchiam Austrie in ducatum commutavimus et eundem ducatum cum omni iure prefato patruo nostro Heinrico et prenobilissime uxori sue Theodore in beneficium concessimus.*⁵²

I modsætning til Otto fra Freising's beretning omtales faneoverdragelserne overhovedet ikke i diplomafskriftet. Derimod nævnes rettighedsoverdragelsen, nemlig formen *cum omni iure*. At faneovergivelsen kun omtales i en beretning, og at rettighedsoverførslen kun direkte nævnes i det skriftlige overleverede diplom, gælder også nygrundlæggelsen af Lodi 1158.

Otto Mereno skriver, at kejseren med en vis fane forlenede konsulerne til Lodi, *cum quodam vexillo consules Laudensium . . . investivit.*⁵³ I diplomafskriftet står der i corroboratio: Iøvrigt tilskriver vi fuldstændigt føromtalte Nylodi al ret såvel i byen som gennem hele bispedømmet Lodi, som er i vores beskyttelse, og bestandig domsret således frit at straffe, *De cetero prefatam Laudensem novam civitatem et universa iura tam in civitate quam per totum Laudensem episcopatum in nostram tuitionem et propriam iurisdictionem ita libere vindicamus et penitus ascribimus.*⁵⁴ Den her anvendte rettighedsformel er på linie med de ovennævnte og især den i Gelnhäuserdiplomet, dvs al ret, og herunder særlig fremhævet domsretten.

Ovenstående foreløbige analyse har med al tydelighed vist, at fanen inden for den retslige sfære var et rettighedstegn, hvis indhold var identisk med begrebet *cum omni iure*. Med hvad skal der egentlig forstås ved begrebet *cum omni iure*? Dette problems løsning vil jeg i det følgende kort antyde.

I et brev til paven fra bl a ærkebiskoppen til Mainz kort efter 1200 skrives der følgende angående forleningen af landskabet Thüringen: . . . at han (landgreven til Thüringen) skulle have ydet mandskab (til) ham (kejser Otto d. IV.), og at han (landgreven til Thüringen) skal have svoret troskab (og) med hans hånd modtaget regalierne med fane, (mens) mange var tilstede, . . . *quod cum ei fecisset hominum et fidelitatem jurasset, de manu ejus multis presentibus regalia recipiens cum vexillo . . .*⁵⁵ Heraf fremgår det, at det er regalierne, som overdrages i forbindelse med faneforleningen. Hvad er så regalierne? Uden her at inddrage diskussionen vedrørende dette problem, vil jeg nøjes med at referere Frederik d. I.'s definition heraf på det roncaliske møde i 1158: *Regalia sunt hec: Arimanniae, offentlige veje, sejlbare floder og hvor det ellers er muligt at sejle, havne, strandtold, afgifterne, som folk kalder Thelonea, udmøntningssteder, bod- og strafafgifter, herreløse godser, alt hvad forbrydere bliver pålagt ved dom, hvis vi ikke udtrykkeligt har overdraget det til andre, de godser, som*

ejes af de mennesker, som har indgået ulovligt ægteskab, forbryderes og forbannedes besiddelser, efter indholdet af de nye love afgifter fra hoveri og lignende tjenester, og fra vogne og skibe, dertil særafgifter ved kongelige felttog, magten til at indsætte stedfortrædere til at tale ret, vekselbanker, hofborgene i byerne, fiskeret og salttold, majestætsforbryderes besiddelser, halvdelen af skatten – kun når der ligger en aftale til grund – der er fundet på kongelig jord eller på kirkelig, ligger der ingen aftale til grund, tilhører det altsammen ham (kejseren).⁵⁶

Kort sagt: i følge Frederik den I.'s definition synes hele det kongelige administrationsapparat indbefattet i regalierne. På baggrund heraf kan jeg slutte, at når fanen anvendtes i forleningsritualet betød det formentlig, at lensmodtageren – efter at han havde ydet mandskab og troskab – modtog “al ret” til regalierne inden for et nærmere afgrænset geografisk område! Anvendes der derimod kun et sværd i forleningsritualet, overdrages lensmodtageren kun en mindre del af regalierne, nemlig kun dem, som vedrører domsretten!

Hvorledes stiller forskningen sig til ovenstående opfattelse af fanens betydning inden for den retslige sfære? Til belysning af dette spørgsmål vil jeg summarisk gøre rede for hovedlinierne. Der findes 3 nemlig 1) en retning, bestående af forskerne P. Heck (1905)⁵⁷, C. Erdmann (1933)⁵⁸, P. E. Schramm (1955)⁵⁹, der mener, at fanen er et militært symbol. C. Erdmann udtrykker det således: “Die Heerfahnen und Königsfahnen die das ganze Mittelalter kannte, symbolisierte den Krieg, den Sieg, die Heergewalt”;⁶⁰ 2) en anden retning, bestående af forskerne R. Boerger (1901)⁶¹, H. Fehr (1906)⁶² og D. C. Skemer (1972),⁶³ har hævdet “dass man die Fahne zur Zeit Eykes als Zeichen der weltlichen Gerichtsbarkeit ansah”;⁶⁴ 3) den sidste opfattelse er, som allerede nævnt i det foregående, Herbert Meyers i “Die Rote Fahne” (1930): “Und auch die spätere Quellen sagen uns ja deutlich, es sei ein Sinnbild der königlichen Rechte, der regalia, nicht nur ein Zeichen der Hochgerichtsbarkeit gewesen”.⁶⁵

Sammenholder vi disse tre opfattelser med resultatet af ovenstående undersøgelser, synes det at være klart, at de to første ikke kan være rigtige – ja endda selvom de nyeste forskningsindlæg findes her. Tværtimod har Herbert Meyers synspunkt fra 1930 vist sig at blive bekræftet på trods af hans tilsyneladende manglende kildeanalyse.

Undersøgelsen af de to udvalgte tegn, fanen og sværdet, har således bekræftet Placidus's forleningsdefinition, nemlig at investiturtegnenes indhold var bestemte rettigheder. Hele gennemgangen har endvidere vist, at en højmiddelalderlig ejendomsoverførsel forudsatte, dels en personlig tilstedeværelse og direkte deltagelse i det fastlagte ritual, dels en tegnoverdragelse, som var determinationspunktet i kropshandlingen. Den foreløbige fastlæggelse af fanens og sværdets indholdsformler, *cum omni iure og plenam iurisdictionem*, har endog sandsynliggjort, at ikke kun fanen og sværdet, men også scepteret, staven, ringen osv. igennem *corporalis investitura* udgjorde et udbygget *tegnhierarki*.

Et sådant visuelt og kropsdefineret tegnsystem må naturligvis også have været en forudsætning for, at kejsermagten kunne administrere og holde sammen på et så geografisk set mægtigt rige som det tysk-romerske, især når man tager i betragtning, hvor udbredt analfabetismen var selv blandt de øverste i det sociale hierarki.

Ritualet, dvs den menneskelige krop og de dertilknyttede tegn, har formentlig været det *eneste sikre kommunikationssprog af retslig art*.

Segl som lensretskilde

Et sådant rituelt defineret kommunikationssprog bringer en bestemt kildetype, nemlig diplomseglene, ind i et nyt lys, for hvorledes forholder dette sandsynliggjorte, retslige lenstegnskodex sig til den i højmiddelalderen begyndende brug af et nyt retsmedium, nemlig diplomerne?

Betragtes et vilkårligt diplom består det, dels af et stykke beskrevet pergament, dels af et segl. Særlig seglet udmærkede sig ved, at dets funktion udelukkende var retslig bestemt, dvs gjorde diplomret retsgyldigt. Sat lidt på spidsen kan man sige, at et segl uden et diplom var retsgyldigt, men et diplom uden et segl var det ikke.

Følgelig må seglene på den ene eller den anden måde formidle afgørende træk fra forleningsceremonien, hvis denne ceremoni var det eneste sikre retsgrundlag for en ejendomsoverførsel, som hævdet ovenfor.

Lad mig derfor kort beskrive en bestemt seglgruppe, som netop umiddelbart synes at have flere karakteristika fælles med investiturritualet, nemlig de verdslige, personfremstillende segl. Disse segl er hovedsageligt kendetegnet ved 1) at personen på seglet bærer skjold, 2) at han/hun er stående eller siddende eller ridende, 3) at vedkommende enten i venstre eller i højre hånd holder en fane eller et sværd eller en stav osv.⁶⁶ Sammenholdes det personfremstillende træk og håndtegnene med investiturritualet synes der at være en logisk parallelitet mellem disse segltegn og investiturtegnene, hvilket jeg vil illustrere med følgende eksempler.

Som allerede nævnt ved vi fra et brev til paven fra omkring 1200, at landgreven til Thüringen blev forlenet med fane.⁶⁷ Sammenholdes dette med landgrevens segl fra perioden 1195–1209 kan det ikke være nogen tilfældighed, at personen på seglet har en fane i hånden.⁶⁸

Også hertugdømmet Böhmen blev i følge flere beretninger overdraget ved hjælp af faner,⁶⁹ hvilket synes at korrespondere med, at der f.eks. på Frederik, hertugen til Böhmens segl fra 1188 var afbildet en person med en fane i hånden.⁷⁰ At Buguslav d. II, hertug til Pommern i 1214 anvendte et segl, hvorpå personen i hånden holdt en fane⁷¹ i modsætning til Buguslav d. I., fyrste til Pommerns *sværdførende* segl fra 1170⁷², kan også føres tilbage til en forlening, som forøvrigt havde noget at gøre med Henrik Løve, hertug til Sachsen og Bayerns fald i 1180. For indtil Henrik Løves afsættelse var fyrsterne til Pommern mere eller mindre hans lensmænd. Først i 1180 blev fyrsterne til

Pommern uden for porten til Lübeck umiddelbart forlenet af Frederik den I. Saxo Grammaticus skriver bl a følgende om hændelsen: “Da Kongen (den danske) havde givet sit Minde hertil og dagen efter indfandt sig på herredagen, overrakte Kejseren højtideligt Buguslav og Kazimir hver sit banner og gav dem titlen de Venders hertug”.⁷³

Til slut er det endvidere oplagt at se nærmere på 2 af Henrik Løves segl fra henholdsvis 1161 og 1181, for vi ved med sikkerhed, at Henrik Løve i 1180 mistede alle sine len. Hvis den postulerede parallelitet mellem segl tegn og investiturtegn er korrekt, må det følgelig have medført en drastisk forandring af 1181-segludtrykket i forhold til det fra 1161.

Teksten rundt om seglet, den såkaldte legende, på seglet fra 1161 angiver, som alle andre personfremstillende segl indehaverens navn, titel og lensområde: *Henricus Dei Gracia Dux Bawarie et Saxoni(e)*.⁷⁴

På den øvrige del af seglfladen ses (se ovenstående billede) en person til hest med et skjold om halsen og en fane i hånden. At han netop holder en fane i hånden kan heller ikke være nogen tilfældighed, for vi ved fra ovenstående fanetegnsanalyse dvs dels p b a “Privilegium minus” dels p b a Otto fra Freising beretning, at i hvert tilfælde hertugdømmet Bayern var et fanelen, og at det i 1156 blev overdraget Henrik Løve. Jævnfør dette segl må begge hertugdømmer i 1161 stadig have været fanelen i Henrik Løves hånd. Hvad

skjoldet og hesten betyder kan jeg endnu ikke svare på, da lenstegnsanalysen endnu ikke er så fremskreden, men at de også har haft en lensrets betydning tyder meget på. For betragter man Henrik Løve's segl fra 1181, dvs kort tid efter at han havde mistet alle sine len, er seglet totalt forandret (se ovenstående billede).

I legenden står der kun: *sigillum Henrici ducis*.⁷⁵ Lensområdebetegnelserne er borte sammen med udtrykket *Dei Gracia*. På den øvrige del af seglet finder vi overensstemmelse med, at de to fanelen er blevet inddraget, ikke længere nogen fane. Også personen, hesten og skjoldet er væk. Kun en løve er afbildet.

Det synes således at være sandsynligt, at investiturfanetegnet er identisk med fanen på de ovennævnte segl, hvilket må betyde, at f eks Henrik Løve indtil 1180 har haft *al ret til regalierne inden for hertugdømmerne Sachsen og Bayern*. Den førende tyske seglspecialist Rainer Kahsnitz's vanskeligheder med at give en plausibel forklaring på, hvorfor nogle fyrstelige og personfremstillende segl førte sværd og ikke fane, eller hvorfor en bestemt fyrstes segl førte sværd i en periode og fane i en anden,⁷⁶ synes på baggrund af ovenstående skitse-mæssige analyse at være løst. For, som investituranalysen har vist, var fanen og sværdet to vidt forskellige lensretstegn.

Og dermed forekommer de personfremstillende og verdslige segl at være en hovedkilde til lensvæsnets organisering! De visuelle lensretstegn, der er afbildet på seglene, har formentlig været det afgørende formidlingsled mellem den eksisterende retslige forleningsceremoni og det "nye" medium: det skrevne aktstykke!

Perspektivering

Grundforudsætningen for en større indsigt i og forståelse af det middelalderlige samfunds ceremoniprægede funktionsmåde, må nødvendigvis være en nøje fastlæggelse af investiturtegnenes betydningshierarki. Kun gennem en målrettet indsamling og analyse af et stort, spredt og til tider svært tilgængeligt kildemateriale bestående hovedsageligt af diplomsegl, forleningsdiplomer, lensretsboøger og beretninger om forleninger, vil det kunne lykkes. Til gengæld vil en sådan lenstegnsnøgle kunne åbne døren for én europæisk middelalder, som længe har været mere eller mindre upåagtet.

NOTER

1. M. G. H. (*Monumenta Germaniae Historica*), Const. I (*Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum*, bd. I), s. 307.
2. F. L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité*, Paris 1944 (den engelske udgave: *Feudalism*, London, 3. udg. 1964 henviser der til i det følgende), s. 72, 75, 78, 125.
3. F. L. Ganshof, *anf. a.*, s. 69, 70.
4. F. L. Ganshof, *anf. a.*, s. 72.
5. F. L. Ganshof, *anf. a.*, s. 78.
6. W. Koschorreck, *Die Heidelberger Bilderhandschrift des Sachsenspiegel*, bd. I og II, Frankfurt a.M., 1970, bd. I: Faksimile, 5^r.
7. F. L. Ganshof, *anf. a.*, s. 126.
8. H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, Darmstadt 1933, s. 508–10.
9. H. Mitteis, *anf. a.*, s. 508–09.
10. W. Koschorreck, *anf. a.*, bd. II (kommentarbind), s. 53.
11. Placidus fra Nonantula, *De honore ecclesiae* cc. 68, M. G. H. *LdL* (*Libelli de Lite Imperatorum et Pontificum Saec. XI et XII. Conscripti*), bd. II, s. 596.
12. H. Mitteis, *anf. a.*, s. 510.
13. H. Mitteis, *anf. a.*, s. 510ff.
14. H. Mitteis, *anf. a.*, s. 511.
15. Herbert Meyer, *Die Rote Fahne*, i *Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte*, Germ. Abt. 1930, s. 318.
16. M. G. H. Const. I, nr. 205, s. 282ff.
17. M. G. H. Const. I, nr. 333, s. 472ff.
18. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Friderici secundi*, Tomus II, pars I, s. 19. Paris MDCCCLII.
19. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *anf. a.*, bd. I, II, s. 596.
20. E. Winkelmann, *Acta imperii inedita*, bd. I, Innsbruck 1880, nr. 404, s. 350ff.
21. M. G. H. Const. I, s. 283 linie 39–40.
22. M. G. H. Const. I, s. 282 linie 40–42.
23. M. G. H. Const. I, s. 282–83 linie 40, 1–4.
24. M. G. H. Const. I, s. 283 linie 4–10.
25. M. G. H. Const. I, s. 474 linie 1–4.
26. M. G. H. Const. I, s. 283 linie 10–15.
27. M. G. H. Const. I, s. 283 linie 33–37.
28. M. G. H. Const. I, s. 474 linie 34–41.
29. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *anf. a.*, s. 596.
30. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *anf. a.*, s. 596.
31. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *anf. a.*, s. 596.
32. *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin 1971, bd. I, s. 1570.
33. E. Winkelmann, *anf. a.*, s. 350, nr. 404 linie 25–26.
34. W. Levison, *Die Mittelalterliche Lehre von den beiden Schwerten*, i *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 9. årg 1951, nyoptryk 1966, s. 18.
35. W. Levison, *anf. a.*, s. 18.

36. Karl v. Amira, Die Dresdener Bilderhandschrift des Sachsenspiegels, T. I, Leipzig 1925, s. 108ff.
37. C. Frh. v. Schwerin, Zur Herkunft des Schwertsymbols, i *Festschrift für Paul Koschaker*, bd. III, Weimar 1939, s. 326.
38. D. C. Skemer, The Medieval Banner-fief and the Two Ages of Feudal Government, Brown University, Ph. D. 1972 (Microfilm), s. 227.
39. J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden 1976, s. 469.
40. P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, bd. II, Stuttgart 1955, s. 652.
41. M. G. H. Const. I., nr. 279, s. 384ff (originalen brændt 1945).
42. M. G. H. Dipl. (Diplomata), bd. X, 1, nr. 151 s. 255ff.
43. Waitz-Simson, *Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I imperatoris*, M. G. H. Schript. in us. schol. ed. tertia, 1912, 2. bog, kap. 54 og 55, s. 160f.
44. M. G. H. Dipl., bd. X, 2, nr. 246, s. 42ff.
45. M. G. H. SS. (Scriptores in folio), bd. XVIII, s. 605.
46. M. G. H. Const. I., nr. 279, s. 385–86 linie 42, 1–3.
47. M. G. H. Const. I., nr. 279, s. 385 linie 35–37.
48. Denne oversættelse bygger på J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, s. 241, nr. 8. Mere naturligt ville en oversættelse af *cum conductibus* til *med forpagterområder* falde ind i sammenhængen, dvs. opremsningen af område og menneskebesiddelser.
49. M. G. H. Const. I., nr. 279, s. 385 linie 37–40.
50. Waitz-Simson, anf. a., s. 160f.
51. M. G. H. Dipl., bd. X, 1, s. 259 linie 14–18.
52. M. G. H. Dipl., bd. X, 1, s. 259 linie 21–23.
53. M. G. H. SS., bd. XVIII, s. 605.
54. M. G. H. Dipl., bd. X, 2, nr. 246, s. 43 linie 35–38.
55. J. P. Migne, *Cursus completus patrologial*, bd. CCXVI, col. 123–24.
56. M. G. Const. I. nr. 175, s. 244–45.
57. P. Heck, *Der Sachsenspiegel und die Stände der Freien*, Halle 1905, s. 621ff.
58. C. Erdmann, *Kaiserliche und päpstliche Fahnen im Hohen Mittelalter*, i *Quellen und Forschungen*, bd. XXV, Rom 1933–34, s. 1ff.
59. P. E. Schramm, anf. a., s. 652ff.
60. C. Erdmann, anf. a., s. 1.
61. R. Boerger, *Belehnungen der Deutschen Geistlichen Fürsten nach dem Wormserconcordat*, Leipzig 1901, s. 37.
62. H. Fehr, *Fürst und Graf im Sachsenspiegel*, i *Berichte der Verhandlungen der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse* bd. 58, Leipzig 1906, s. 27.
63. D. C. Skemer, anf. a., s. 203.
64. H. Fehr, anf. a., s. 27.
65. H. Meyer, anf. a., s. 318.
66. Tue Hejlskov Larsen, *Tegn og hierarki. En skitse til en højmiddelalderlig aristokratisk kode*. Odense 1981 (utrykt speciale), s. 16ff.
67. J. P. Migne, anf. a., col. 123–24.
68. O. Posse, *Die Siegel der Wettiner bis 1324 und der Landgrafen v. Thüringen bis 1247*, Leipzig 1888, Tavle XI, 4.
69. W. Wegener, *Böhmen/Mähren und das Reich, Köln-Graz* 1959, s. 188ff.
70. J. Carek, *O pecetech ceskych kniaz a krahi z rodu . . .*, i *Sbornik prispevku k dejnam hlavno mesto Prahy*, vol. 8, Praha 1938, II, 1–2.
71. M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966, nr. 303.
72. F. A. Vossberg, *Siegel des Mittelalters von Polen. Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Berlin 1854, Tavle 20, a.
73. Saxo Grammaticus, *Danmarsks Krønike*, Kbh. 1975, s. 306.
74. *Katalog: Die Zeit der Staufer*, bd. I, s. 65. Stuttgart 1977.

75. Katalog: *Die Zeit der Staufer*, bd. I, s. 66. Stuttgart 1977.
76. "Ein solches gezogenes, über dem Kopf oder der Schulter geschwungenes Schwert anstelle der Fahnenlanze zeigen auch andere zeitgenössische Fürstensiegel; eine überzeugende Erklärung für diese Unterschiede scheint bisher jedoch nicht möglich", R. Kahsnitz, i Kataloget: *Die Zeit der frühen Herzöge*, bd. I, 2, München 1980, s. 95.